

Şii Tefsirde *el-Keşşâf*'ın Yeniden Üretimi: *Cevâmi' u'l-Câmi'* Örneği

Dr. Öğr. Üyesi Sabuhi Shahavatov | ORCID: 0000-0002-9739-7096 | sabuhi.shahavatov@yalova.edu.tr
Yalova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Yalova, Türkiye.
ROR ID: <https://ror.org/01x18ax09>

Öz

Bu makale, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ının Şii havzadaki alımlanma ve dönüşüm seyrini, özellikle Tabersî'nin *el-Keşşâf*'la irtibatlı metinleri üzerinden izlemeyi amaçlamaktadır. Tefsir literatürünün, zamanla Kur'an'ın müşkil pasajlarını açıklama sınırını aşarak geniş bir ilmi/entelektüel faaliyet alanına dönüşmesi, metinlerin farklı ilim havzalarında nasıl tedavüle girdiğini ve hangi koşullarda biçim değiştirdiğini ayrıca dikkate almayı gerektirmektedir. Bu çerçevede bu çalışma, *el-Keşşâf*'ın etkisini sadece belagat tatbikiyle sınırlamayıp, telhis-şerh-haşiye geleneğinin tefsir literatüründe yaygınlaşmasıyla da irtibatlandırmaktadır. Yöntem olarak çalışmada karşılaştırmalı metin analizi benimsenmiş; iki eser arasındaki özetleme, çıkarma ve yorumlayıcı müdahalede bulunma biçimlerini tespit edebilmek amacıyla ilgili tefsir pasajları mukayeseli biçimde incelenmiştir. Makalede Tabersî'nin (ö. 548/1153) *el-Keşşâf* telhisi olarak anılan fakat günümüze ulaşmayan *el-Kâfî' ş-Şâf*'ın muhtemel konumu tartışıldıktan sonra, Tabersî'nin *Cevâmi' u'l-câmi'* adlı tefsiri “*el-Keşşâf*'ın Şiileştirilmesi” iddiasının merkezine yerleştirilmektedir. Bu çerçevede çalışmada, *Cevâmi' u'l-câmi'* de *el-Keşşâf*'ın yer yer özetlenip yer yer dönüştürüldüğü, özellikle Mu'tezilî-Şii geriliminin belirginleştiği başlıklarda (Hz. Ali'nin velayeti, imamet, Mehdilik, Ehl-i beyt vurguları) metne müdahalelerin yoğunlaştığı karşılaştırmalı örneklerle gösterilmektedir. en-Nür 24/55'in râşid halifeler bağlamından Mehdi yorumuna kaydırılması, el-Mâide 5/3 ve 5/67 ayetlerinin yorumunun Gadîr-i Hum ve velayet ekseninde yeniden inşa edilmesi, el-Ahzâb 33/23 ve es-Şâffât 37/24 gibi ayetlerin tefsirinde velayet temasının özellikle ön plana çıkarılması bu dönüşümün temsil edici örnekleri yazıda ele alınan hususların başında gelmektedir. Bu itibarla bu yazıda, *el-Keşşâf*'ın Şii havzada belirgin bir kabul gördüğü, ancak Tabersî'nin *Cevâmi' u'l-câmi'* i gibi metinler üzerinden özellikle imamet/velâyet merkezli kelâmi başlıklarda seçici müdahalelerle yeniden inşa edilerek tedavüle sokulduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, *el-Keşşâf*, Zemahşerî, Şii Tefsir Geleneği, Tabersî, *Cevâmi' u'l-câmi'*

Atıf Bilgisi: Shahavatov, Sabuhi. “Şii Tefsirde *el-Keşşâf*'ın Yeniden Üretimi: *Cevâmi' u'l-Câmi'* Örneği”. *Marifetname* 13/1 (Haziran 2026), 157-178.

<https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1896931>

Geliş Tarihi	24.02.2026
Kabul Tarihi	16.05.2026
Yayın Tarihi	30.06.2026
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Yapay Zeka Kullanımı	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar(lar) tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. (Sabuhi Shahavatov)
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	marifetnameetikbildirim@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Reproducing al-Kashshāf in Shiite Tafser: The Example of Jāwami‘ al-jāmi‘

Asst. Prof. Sabuhi Shahavatov | ORCID: 0000-0002-9739-7096 | sabuhi.shahavatov@yalova.edu.tr
Yalova University, Faculty of Theology, Basic İslamic Sciences, Yalova, Türkiye.
ROR ID: <https://ror.org/01x18ax09>

Abstract

This article aims to trace the reception and transformation of al-Zamakhsharī’s *al-Kashshāf* within the Shī‘ī intellectual milieu, focusing in particular on al-Ṭabarsī’s writings associated with *al-Kashshāf*. As the tafsīr tradition gradually expanded beyond the explanation of difficult Qur’ānic passages into a broad scholarly and intellectual field, it became necessary to consider how exegetical texts circulated across different scholarly environments and under what conditions they underwent transformation. Within this framework, this study does not restrict the influence of *al-Kashshāf* to the application of rhetorical analysis alone but also relates it to the growing prominence of the abridgement–commentary–gloss (talkhīṣ–sharḥ–hāshiya) tradition within the tafsīr literature. Methodologically, the article employs comparative textual analysis, examining corresponding exegetical passages in order to identify patterns of summarization, omission, and interpretive intervention between the two works. After discussing the possible place of al-Ṭabarsī’s lost abridgement of al-Kashshāf, known as al-Kāf al-Shāf (d. 548/1153), the article situates his commentary *Jāwami‘ al-jāmi‘* at the center of the claim concerning the “Shī‘itization” of *al-Kashshāf*. Through comparative analysis, the study demonstrates that in *Jāwami‘ al-jāmi‘*, *al-Kashshāf* is at times summarized and at times transformed, with textual interventions becoming particularly visible in discussions where Mu‘tazilī and Shī‘ī perspectives diverge—especially on issues such as the walāya of ‘Alī, imamate, the Mahdī, and emphases on the Ahl al-Bayt. Among the most representative examples examined are the reinterpretation of Q 24:55 (al-Nūr) from the context of the Rightly Guided Caliphs toward a Mahdist reading; the reconstruction of the interpretations of Q 5:3 and Q 5:67 (al-Mā‘ida) along the axis of Ghadr Khumm and walāya; and the pronounced foregrounding of walāya themes in the exegesis of verses such as Q 33:23 (al-Aḥzāb) and Q 37:24 (al-Ṣāffāt). In light of these findings, the study concludes that while *al-Kashshāf* achieved a notable level of acceptance within the Shī‘ī milieu, it re-entered circulation through works such as al-Ṭabarsī’s *Jāwami‘ al-jāmi‘* in a selectively reconfigured form, reshaped particularly through interventions centered on theological discussions of imamate and walāya.

Keywords: Tafsīr, al-Kashshāf, al-Zamakhsharī, Shī‘ī Qur’ānic Exegesis, al-Ṭabarsī, Jāwami‘ al-jāmi‘.

Citation: Shahavatov, Sabuhi. “Reproducing al-Kashshāf in Shiite Tafser: The Example of Jāwami‘ al-jāmi‘”. *Marifetname* 13/1 (June 2026), 157-178.

<https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1896931>

Date of Submission	24.02.2026
Date of Acceptance	16.05.2026
Date of Publication	30.06.2026
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Use of Artificial Intelligence	No AI-based tools or applications were used in the preparation of this study. All content was produced by the author(s) in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Sabuhi Shahavatov).
Plagiarism Checks	Yes – iThenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	marifetnameetikbildirim@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Tefsir, en temel haliyle Kur'ân metnine ilişkin açıklama, şerh ve yorum eylemlerinden oluşur. Ancak tarihi süreç içerisinde tefsir ilmi sadece bu sınırdan kalmayıp, Kur'an ile doğrudan ya da dolaylı ilişkisi bulunan hemen her tür ilmi/entelektüel faaliyeti ihtiva eden ansiklopedik metinlerin telif edildiği bir alana dönüşmüştür. Bu nedenle günümüzde tefsir literatürüne dair herhangi bir inceleme, sadece Kur'an metnin zor pasajlarını açıklama ve anlama çabalarından çok daha fazlası ile ilgilenmek durumundadır. Bu çerçevede özellikle tefsirlerin telif edildiği ilim havzalarının kültürel ve tarihi koşulları ve bir tefsirden diğerine bu koşullar çerçevesinde oluşan farklılıklar da, akademik tefsir çalışmalarının ilgi alanına dahil olmaktadır. Bu yazıda hicri altıncı asrın dönüştürücü tefsir metinlerinden Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) *el-Keşşâf*'ının Şîa havzasında oluşturduğu etkinin izini sürmeye giriş kabilinden yapılacak olan inceleme de, tefsir disiplininin klasik tarihinin yukarıda söz edilen özelliğini yansıtan bir husus olarak değerlendirilebilir.

Ebussûud Efendi (öl. 982/1574) tefsir ilminde Zemahşerî öncesini ve sonrasını mütekaddimûn ve müteahhirûn dönemleri olarak ikiye ayırır.¹ Muhtemelen bu ayrımın ardındaki neden, *el-Keşşâf* sonrasında yazılan tefsirlerin biçim ve muhteva açısından büyük oranda *el-Keşşâf*'ı izlemiş olmaları, daha doğrusu, *el-Keşşâf*'ın da dayanağı olan belagat (Meânî, Beyân ve Bedî') sanatını tefsirin merkezine taşımış olmalarıdır. Diğer taraftan bu tefsirin etkisinin belagat tatbiki ile sınırlandırılması doğru görünmemektedir. Nitekim *el-Keşşâf*'ın bu etkisinin başkaca nedenlerinden da sözedilebilir. Telhis, şerh ve haşiye geleneğinin tefsir literatüründe yaygınlaşmasında *el-Keşşâf*'ın etkin rolü bu nedenler arasında sayılabilir. Bu yazı işte bu etkinin ve oluşturduğu karşı tepkinin izini özellikle Şîa havzasında telif edilen tefsirler üzerinden takip etmeyi amaçlamaktadır. Özellikle Tabersî'nin (öl. 548/1153) *el-Keşşâf* ile ilişkili metinleri, telifinin hemen ardından *el-Keşşâf*'ın Şîi havzada nasıl alınılanmış ve yorumlanmış olduğunu tespit açısından dikkate değer bir hareket noktası teşkil etmektedir. Bu itibarla bu yazıda Tabersî'nin metinleri (*el-Kâfu 'ş-şâfî Telhîsi 'l-Keşşâf veya el-Kâfu 'ş-şâf mine 'l-Keşşâf ve Cevâm 'i 'u 'l-câmi ')* *Keşşâf'ın Şiileştirilmesi* olarak isimlendirilecek ve böylelikle bu tefsirin Şîi havzadaki *etki tarihi* bu metinler üzerinden başlatılacaktır. Haddizatında *el-Keşşâf*'ın Sünnî havzadaki etki tarihi üzerine yapılan çağdaş akademik çalışmalarda da

1 Bk. Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü 'l-akli 's-selîm ilâ Mezâya 'l-Kitâbi 'l-Kerîm*, thk. Abdulkâdir Ahmed 'Atâ, (Riyâd: Mektebetu'r-Riyâdi'l-hadîse), 1/3

Tepesi'nin metinleri konu edilmektedir.² Fakat bu süreçte *el-Keşşâf* metni kendisi de bazı dönüşümler yaşamıştır. Nitekim hem Beyzâvî'nin (öl. 685/1286) *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vil*'i hem de Neseî'nin (öl. 710/1310) *Medârikü't-tenzîl*'i bir bakıma *el-Keşşâf*'ı da dönüştürmüştür. Söz konusu eserlerin *el-Keşşâf*'ın “sünnileştirilmiş” versiyonu olduğu hususu zaman zaman ifade edilmiştir. Ancak bu yazı özellikle Mutezile-Şîa gerilimini yansıtan konularda Tabersî'nin metninin rolünü merkeze alacak, böylelikle *el-Keşşâf*'ın Şîî havzada kabul görmesini sağlayan parametreleri oluştururken Tabersî'nin hangi adımları atmış olduğunu tespit etmeye yoğunlaşacaktır. Bu yönüyle çalışmamızın, literatürde henüz ele alınmamış olan bir temayı konu edindiğini söyleyebiliriz. Ayrıca makale yazımında konunun bir araştırma iddiası veya sorusu olarak ele alınması dokümantasyon, veri toplama ve belge inceleme gibi çeşitli araştırma yöntemlerinin uygulanmasını da gerektirecektir. Öte yandan araştırma konusunun temellendirilmesi Tabersî'nin *Cevâmî 'u'l-câmi'* eserindeki tespitlerin tasvir ve tahlili merkeze alınarak gerçekleştirilmeye çalışılacaktır. Bu çerçevede öncelikle ele aldığımız konuya ilişkin müfessirlerin metinleri taranacak, bu metinlerden elde edilen veriler karşılaştırma ve metin analizi yoluyla incelenerek makalenin temel argümanı test edilmiş olacaktır.

1. Şîî Gelenekte Zemahşerî ve *el-Keşşâf* Algısı

Kaleme alındığı günden itibaren *el-Keşşâf*'ta kullanılan kuram ve yöntemlerin, İslam tefsir geleneğindeki farklı ekol mensubu müfessirler üzerinde değişik ölçülerde etkisi olmuştur. Müfessirlerin entelektüel inanç ve kanaatleri, yaşam süreçlerindeki hareket ve ilmî yaklaşımlarının yönünü belirlemek noktasında önemlidir. Şîa mezhebinin Mu'tezile mezhebi ile olan entelektüel/teolojik noktadaki yakınlıkları da *el-Keşşâf*'a yönelik tavır alma biçimlerinde önemli rol oynamıştır. Zemahşerî'nin Mekke'de Zeydiyye mezhebinin imamı Ebu'l-Hasan Ali b. Hamza b. Vehhas (öl. 506/1112) ile hem hocalık hem de öğrencilik ilişkileri geliştirmiş olması³, onun Şîa mezhebi ile olan yakınlığını ortaya koymasından önemli bir göstergedir. Zemahşerî'nin ömrünün sonlarına doğru Şîî olduğu⁴ iddiası abartılı görünse de; İbn Şehrâşûb

2 Bk. Mesut Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf Şerh ve Haşiyeleri Üzerine Bir İnceleme*, (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 70 vd.; Mehmet Boyalık, *el-Keşşâf Literatürü: Zemahşerî'nin Tefsir Klasiklerinin Etki Tarihi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019), 43.

3 Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Ahmed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil* (*Keşşâf Tefsiri*), ed. Murat Sülün, çev. Murat Sülün vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 1/19.

4 Mustafa Öztürk, Suat Mertoğlu, “Zemahşerî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*,

(öl. 588/1192) gibi bazı Şîi alimlerin Zemahşerî'den hadis rivayet etmesi⁵, Zemahşerî'nin öğrencilerinden olan Ebu'l-Futûh er-Râzî'nin (öl. 550/1155) *Ravhu'l-cinân ve Rûhu'l-cenân* isimli bir tefsir kaleme almış olması ve söz konusu eserde Zemahşerî'den hocam diye bahsetmesi⁶, Zemahşerî'nin Ehl-i Beyt'i öven rivayetler nakletmesi⁷ gibi hususlar Şîi tefsir geleneğinin, *el-Keşşâf*'ı tedavülde tutmasına sebep olmuş görünmektedir. Yine aynı iddiaları sürdüren Mirza Muhammed Bâkır el-Hansârî, *Rabî'u'l-ibrâr* isimli eserindeki görüşleri hasebiyle, Zemahşerî'nin şüphe götürmeyecek düzeyde bir Şîi olduğunu savunur.⁸ Fakat tam bu noktada aşırılıktan uzak durmak gerekir. Yazarın *Haşâişu'l-'aşerati'l-kirâmi'l-berara* isimli eser kaleme almış olması, *el-Keşşâf*'ta Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer'den övgüyle bahsetmesi Zemahşerî'nin şîi olduğu yönündeki iddialara daha temkinli yaklaşmayı gerektirir. Ayrıca en-Neml 27/22 ayetinin tefsirinde Râfizîlerin "İmam, kendi devrinde meydana gelen her durumdan haberdardır, döneminde kendisinden daha bilgili birisi yoktur" şeklindeki iddialarının geçersiz olduğunu söyler.⁹ Yine el-İnşirâh 94/7 ayetinin Râfizîler tarafından Hz. Ali'nin imametine delil olarak yorumlamalarına karşı çıkararak bunun bir tefsir bidati olduğunu zikreder.¹⁰ Söz konusu yorumlar Zemahşerî'nin Şîi olduğu yönündeki iddiaların tekrar gözden geçirilip değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Fakat bu konu bizim çalışmamızın sınırlarını zorlayacağı için şimdilik yukarıdaki hususlara değinmekle yetineceğim. Ayrıca Tabersî'nin *el-Keşşâf*'a ilişkin görüşlerine ve telhisine geçmeden önce mezkûr eserle ilgili birkaç noktaya temas etmekte fayda olacağı kanaatindeyim.

2. Tefsir Geleneğinde İlk Keşşâf Telhisi

el-Keşşâf'ın ana nüshasının 528 yılında 23 Rebiülahir Pazartesi günü tamamlandığı belirtilmektedir.¹¹ Andrew Lane, İstanbul kütüphanelerinde

(Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 44/236

5 Ebû Cafer Reşîdüddin Muhammed b. Ali İbn Şehrâşûb, *Müteşâbihü'l-Kur'ân ve Muhtelifüh*, thk: Hâmid Câbir Habîb el-Mümin (Beyrût: Müessesetü'l-Ârif, 1429/2008.) 1/9.

6 Hüseyin Mehr Alevî, *el-Medhal ilâ târihi't-tefsîr ve'l-müfessirin*, (Kum: Merkezi'l-Mustafâ el-'Alemî, 1435), 285-286.

7 Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Ahmed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, thk. Mâhir Edîb Habbûş, (İstanbul: Dârü'l-lübâb 1442/2021), 1/376; 2/58.

8 Muhammed Bâkır Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât fi ahvâli'l-'ulemâ ve's-sâdât, nşr, Esedullah İsmâiliyyân*, (Kum: Mektebetü İsmâiliyyân.), 8/123-124.

9 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/319.

10 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 9/626.

11 Andrew J. Lane, *A Traditional Mu'tazilite Qur'ân Commentary: The Kashshâf of Jâr Allâh al-Zamakhsharî (d. 538/1144)*, (Leiden; Boston: Brill, 2006), XIV; Fethi Ahmet Polat, *İslâm Tefsiri*

mevcut olan ve incelediği 250 civarında nüshadan eserin Zemaşerî'nin vefatından dört yıl, eserin kaleme alınmasından on dört sene sonra yani 542 yılında¹² istinsah edildiği sonucuna varır.

Tabersî'nin telif ettiği üç tefsir metni bilinmektedir.¹³ Zemaşerî'nin akranı olan müfessir, ilk olarak *Mecme 'u'l-beyân fî tefsîri'l-Ḳur'ân* isimli tefsirini kaleme almıştır. Eseri telif ettiği yıl olarak Hüseyin Alevî hicri 530 yılını zikreder. Sebzîâr şehrinin emiri Muhammed b. Yahya'nın isteği üzerine altmışlı yaşlarında başlamış olduğu tefsiri hicri 536 yılında bitirmiştir.¹⁴

Cevâmi 'u'l-câmi' isimli tefsirinin mukaddimesinde yazar, tefsir üzerine yazdığı başlıca kitabı olan *el-Kebîr (Mecme 'u'l-beyân)* isimli eserini bitirdikten sonra, *el-Keşşâf'a* rastladığını söyler. Söz konusu esere olan hayranlığını tefsirin, daha önce hiçbir kitapta olmayan bir yöntemle kaleme alınmasına ve harika bir anlam zenginliğine sahip olmasına bağlar. Bu hayranlık Tabersî'yi *el-Keşşâf'ı* "el-Kâfu's-Şâf" ismiyle özetlemeye teşvik eder. Daha sonra ise oğlu Ebû Nasr el-Hasan'ın isteği üzerine hem *Mecme 'u'l-beyân* hem de *el-Keşşâf'ın özeti olan diğer tefsirinin* inceliklerini bir araya getiren üçüncü bir tefsiri telif eder.¹⁵

Burada üzerinde durulması gereken bir diğer husus, ikinci tefsirin (*el-Keşşâf'ın özeti olan diğer tefsirinin*) herhangi bir yazmasının günümüze ulaşmış olmamasıdır. Gerçi ilk dönem kaynakları arasında eserin ismi zikredilmektedir. Nitekim Tabersî'nin talebelerinden İbn Şehrâşûb (öl.588/1192) *Me'âlimü'l-ulemâ'* da hocasının eserleri arasında *Mecme 'u'l-beyân* ve *el-Kâfu's-şâf mine'l-Keşşâf'ı*, sayar.¹⁶ Bir diğer öğrencisi olan Ebü'l-Hasen Müntecebüddin Alî b. Ubeydullah b. Hasen el-Kummî er-Râzî (öl. 585/1189) *Fihrist*'inde Tabersî'nin üç tefsirinden bahseder ve bunlardan *Mecme 'u'l-beyân*'ın on cilt, *el-Vasît*'in dört

Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 103.

12 Lane, *A Traditional Mu'tazilite Qur'an Commentary*, 59.

13 Şîî mezhebinin önemli müfessirlerinden biri Fadl b. Hasan et-Tabersî el-Meşhedî'dir. Hicri 468/1075 (veya 469/1076) yılında büyük bir ihtimalle Taberistan'da, bazı rivayetlere göre ise Kaşân ve İsfahan arasında bir köy olup Arapça'ya Tabris şeklinde geçen Tefriş'te doğmuştur. Tabersî hicri 548/1153 yılında Meşhed'de vefat etmiştir. Geniş bilgi için bk. Ebû Ali Fazl b. Hasan b. Fazl et-Tabersî, *İ'lâmu'l-verâ bi'alâmi'l-Hüdâ*, thk. Ali Ekber el-Ğaffârî, (Beyrut: Dâru'l-marife, 1979), 6; Muhammed Hâdî Marife, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn fî Sevbihî'l-kaşib*, (Meşhed: el-Câmiatü'r-Razaviyye li'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye, 1425), 2/382; İhsân el-Emîn, *et-Tefsîr bi'l-me'sûr ve tatavvuruhu 'inde'l-İlmâniyyeti's-Şî'a*, (Beyrüt: Dâru'l-Hâdî, 2000), 421.

14 Hüseyin Mehr Alevî, *el-Medhal ilâ târihi't-tefsîr ve'l-müfessirîn*, (Kum: Merkezi'l-Mustafâ el-'Alemî, 1435), 281-282; Ebû Ali Fazl b. Hasan b. Fazl et-Tabersî, *Mecme 'u'l-beyân fî tefsîri'l-Ḳur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-'Ulûm li't-Tahkîk ve't-Tibâat ve'n-Neşr ve't-Tevzi', 2005), 1/5.

15 Ebû Ali Fazl b. Hasan b. Fazl et-Tabersî, *Cevâmi 'u'l-Câmi'*, thk. Cevâdu's-Seyyid Kâzım el-Hakîm, (Irak: el-'Atabetü'l-'Abbâsiyyetu'l-mukaddese, 2018), 1/6.

16 Ebû Ca'fer Reşidüddîn Muhammed b. Alî İbn Şehrâşûb, *Me'âlimü'l-ulemâ'*, nşr. M. Sâdık Âli Bahrülülûm (Beyrüt: Dâru'l-Edvâi), 135.

cilt ve *el-Vecîz*'in tek cilt olduğunu aktarır.¹⁷ Söz konusu tefsir hakkında en erken kaynaklardan biri de Tabersî'nin *Cevâm 'i'u'l-câmi*' isimli diğer tefsiridir. Kendisi bu hususu *Cevâm 'i'u'l-câmi*' mukaddimesinde açıkça zikretmektedir.¹⁸

Tabersî'nin *el-Keşşâf* telhisinin tam olarak hangi tarihte kaleme alındığı hususunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak *Mecme'u'l-beyân*'ın hicri 536 yılında bittiğini ve üçüncü tefsiri olan *Cevâmi'u'l-Câmi*'in de 542 yılında başlayıp, 543 yılında bittiğini göz önünde bulundurursak eserin 536-542 yılları arasındaki bir dönemde telif edildiğini düşünebiliriz. Ayrıca bu durum bize Andrew Lane'nin iddiasının aksine *el-Keşşâf*'ın, daha erken dönemde istinsah edilmiş olabileceğini göstermektedir. *el-Keşşâf*'ın ilk telhisi olan ve Tabersî tarafından telif edilen söz konusu eser maalesef günümüze ulaşmamış gözükmektedir. Nitekim biyografi yazarı Mirzâ Abdullah Efendî el-İsbehânî'nin (öl XII/XVIII?) müfessirden bahsederken ona sadece iki tefsir nispet edip *el-Keşşâf* telhisinden söz etmemesi, uzun bir süredir bu telhisin tedavüle olmadığını göstermektedir.¹⁹

3. Tabersî'nin *Cevâmi'u'l-Câmi*' isimli Tefsiri ve Tefsir Geleneğinde *el-Keşşâf*'ın “Şiileştirilmesi”

VI./XII. yüzyıl tefsir literatürü bir taraftan erken dönem otoritelerden nakledilen farklı miktarlarda rivayeti içerirken, diğer taraftan filolojik, teolojik birikimden kaynaklanan ve önceki tartışmalar ve yorumlar üzerine yeni açıklamalar içeriyordu. Özellikle filolojik bilimlerin gelişmesi ve bunların gelişmekte olan tefsir literatürüne nüfuz etmesi literatürün gelişimine katkı sağlıyordu. Nitekim hem Tabersî tarafından telif edilen *Mecme'u'l-beyân* hem de Zemahşerî tarafından telif edilen *el-Keşşâf* literatürde yer alan en iyi örneklerdendir.²⁰ Bu doğrultuda *Mecme'u'l-beyân* isimli eserini telif eden

17 Ebü'l-Hasen Müntecebüddin Alî b. Ubeydullah b. Hasen el-Kummî er-Râzî, *Fihristü esâmi 'ulemâ 'i'ş-Şî'a ve musannifihim*, thk. Abdulazîz Tabâtabâî, (Beyrût: Dâru'l-Edvâi, 1986) 144-145.
18 Tabersî, *Cevâmi'u'l-Câmi*', I/ 50

19 Mirza Abdullah Efendî el-İsbehânî, *Riyâdu'l-'ulemâ ve hiyâdu'l-fudalâ*, thk. Seyyid Ahmed el-Hüseynî, (İran: Kum, 1403), 5/340.

20 Tabersî'nin hocaları arasında yer alan müfessir Ebu'l-Kâsım Tâcülkurrâ Mahmud b. Hamza b. Nasr el-Kirmanî'nin (öl. 500/1106) isminin kaynaklarda zikredilmesi, Tabersî'nin sünî geleneğe olan vukufiyetini gösteren bir husustur. Ayrıca Zemahşerî'den nakilde bulunan İbn Şehrâşûb'un aynı zamanda Tabersî'nin öğrencileri arasında zikredilmesi ve Tabersî'den hocam diye bahsetmesi her iki müfessir arasında en azından dolaylı da olsa bir entelektüel ağına varlığına işaret etmektedir. Ayrıca Tabersî'nin *Mecme'u'l-beyân* isimli tefsirinin temel kaynakları arasında Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin (öl. 460/1067) Tibyân, Hâkim el-Cüşemî'nin (öl. 494/1101) et-Tehzîb fi tefsiri'l-Çur'ân ve Sa'lebî'nin (öl. 427/1035) el-Keşf ve'l-beyân'ının zikredilmesi her iki müfessirin ortak bir birikime sahip olduğunu göstermektedir. Bu hususlar dikkate alınarak konunun derinlemesine incelenmesi bizim makalenin sınırlarını aşacak olsa da daha detaylı bir çalışma için zemin

Tabersî gibi bir müfessir dahi, Zemahşerî tarafından kaleme alınan *el-Keşşâf* tefsirine olan hayranlığını gizlememiştir. Hatta söz konusu esere olan hayranlığı onu, ikinci ve üçüncü tefsirlerini kaleme almaya teşvik etmiştir. Tabersî tarafından telif edilen ilk tefsire ek olarak onun Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ına olan hayranlığından mütevellit üçüncü bir tefsir kaleme aldığı yukarıda zikretmiştik. Söz konusu üçüncü tefsirin temayüz ettiği başlıca nokta Tabersî'nin bu eserde hem *Mecme' u'l-beyân* hem de *el-Keşşâf*'ın edebi nüktelerini birleştirmiş olmasıdır. Tabersî *Cevâmi' u'l-Câmi'* isimli tefsirinin mukaddimesinde, eseri yazdığı anda yetmişli yaşlarında olduğunu, hicri 542 Sefer ayında eserin telifine başladığını ve hicri 543 Muharrem ayında ise bitirdiğini söylemektedir.²¹

Tefsirin dili Arapça olup, müstakil tefsir kategorisinde değerlendirilmesi mümkündür. Çok sayıda yazma nüshası bulunan eser ilk olarak Müessesetu'n-neşri'l-İslâmî tarafından hicri 1421 yılında tahkik edilerek İran'da basılmıştır. Bir heyet tarafından hazırlanan söz konusu baskı 3 cilt halinde yayınlanmış olup her cilt 800 küsur sayfadan oluşmaktadır. Eserin bir diğer baskısı Cevâdu's-Seyyid Kâzım el-Hakîm tarafından tahkik edilerek el-Atebetu'l-Abbâsiyetu'l-Mukaddese yayınevi tarafından Irak'ta yayınlanmıştır. Söz konusu tahkikli baskı ilk baskıya göre daha kullanışlı olup 6 ciltten müteşekkildir. Her cildin ön kapağında cilt içerisinde yer alan ilk ve son surelerin isimleri de yer almaktadır.

Tefsir Tabersî tarafından kaleme alınan kısa bir mukaddime ile başlamaktadır. Mukaddime'de yazar, eseri kaleme alma sebebi olarak Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ına duyduğu hayranlıktan ve kısaca kendine ait diğer tefsirlerden bahseder.²² Daha sonra Fatıha suresiyle tefsire başlayan müellif, öncelikle her surenin Mekkî mi yoksa Medenî mi olduğunu, surenin ihtiva ettiği ayet sayısını zikreder.²³ Her surenin faziletiyle ilgili hem Zemahşerî'nin naklettiği hem de Şîî kaynaklarda yer alan ilgili rivayetleri naklettikten sonra müfessir o surenin tefsirine başlar.

Bu bağlamda önemli olan husus, belagat pratiklerinin sadece Zemahşerî ve *el-Keşşâf*'a mahsus olmayıp onun akranı olan Tabersî'nin *Mecme' u'l-beyân* isimli tefsirinde de bulunuyor olmasıdır. Bu durum, her iki müfessirin benzer bir birikime ve ortak sayılabilecek bir altyapıya sahip olduklarına işaret eder. Aralarındaki fark ise ağırlıklı olarak ilgi merkezi farklılığından kaynaklanmaktadır. Tabersî'nin Zemahşerî'den temel farkı Fıkıh, Kelam gibi

oluşturabilir.

21 Tabersî, *Cevâmi' u'l-Câmi'*, 3/884

22 Tabersî, *Cevâmi' u'l-Câmi'*, 1/6

23 Bk. Tabersî, *Cevâmi' u'l-Câmi'*, 1/9; 1/18; 1/238; 1/347.

alanlara taalluk eden bahislerin dil bahislerine oranla daha merkezi konumda yer almasıdır. Dolayısıyla Tabersî ve Zemahşerî'nin yetiştiği veya tefsirlerini kaleme aldıkları dönemde ilim havzalarında tedris edilen yaygın metinler arasında ortak bir havuzun olmasının yanı sıra Zemahşerî'nin tefsiri ayrıca Tabersî için bir kaynak olma özelliği taşımaktadır. Nitekim Keşşâf'a duyduğu hayranlık Tabersî'yi eseri sadece telhis etmekle yetinmeyip kendi tefsiri ile birlikte özetlemesine ve yeni bir tefsir ortaya koymasına sevk etmiştir.

4. Karşılaştırmalı Yorumlar ve Örnekler

Tabersî'nin *Cevâmi' u'l-Câmi'* eserinin doğasını daha iyi tanımamıza yardımcı olacak farklı içerikli yorumlar mevcuttur. Nitekim eserdeki “çatışan yorumlar”ı incelediğimizde bakılacak örnekler çeşitli nitelikler arz eder. “Çatışan yorumlar”la kastettiğimiz Mutezili gelenele Şii geleneğin farklılık arz ettiği noktalardadır. Öncelikle bizim ele alacağımız yorumlar doğası gereği *el-Keşşâf*'ı dönüştüren nitelikte olacaktır. Örnekler bize, Zemahşerî'nin vefatından birkaç yıl sonra *el-Keşşâf*'ın başka bir eser ile neredeyse “Şiileştirildiği” şeklindeki iddiamızı temellendirecek argümanlar sağlayacaktır. Bu bağlamda başvuracağımız ilk örnek Nûr suresinin 55. âyetidir. Âyetin metni ve meali şöyledir:

وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ ءَامَنُوا مِنكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ
مِن قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُ الَّذِي ارْتَضَىٰ لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُم مِّن بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي
لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا وَمَن كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ

“Allah, içinizden iman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapan kimselere vaad etti ki, kendilerinden öncekilere verdiği gibi onlara da yeryüzünde hâkimiyet verecek, onlar için hoşnutluğuna vesile kıldığı dinlerinin yerleşip yayılmasını sağlayacak, şu andaki korkularını güvenliğe çevirecektir; çünkü onlar bana hiçbir şeyi ortak koşmaksızın kulluk etmektedirler. Bütün bunlardan sonra kim inkâra saparsa yoldan çıkmış kimseler işte bunlardır.”

Zemahşerî'ye göre bu ayette hitap Hz. Peygamber'e ve onunla beraber olanlardır. Nitekim Hz. Peygamber ve ashabı Mekke'de 10 yılı aşkın bir süre boyunca korku ve endişe içerisinde yaşadıkten sonra Medine'ye hicret etmişler, orada da düşman saldırısı endişesinden dolayı akşam sabah sürekli olarak silahlı halde hazır beklemek durumunda kalmışlardı. “Şu silahları elimizden bırakıp güven içinde yaşayabileceğimiz günler gelmeyecek mi?!” diye konuşmaya başlamışlardı. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “Biraz daha sabredin, gün gelecek, kalabalıklar içinde silahsız bir şekilde bağdaş kurup oturabileceksiniz” buyurdu. Nihayet Allah vaadini yerine getirdi, Arap yarımadasında onları üstün

kıldı; doğuyu da batıyı da fethettiler, kisaraların mülkünü darmadağın ettiler, hazinelerine sahip oldular.²⁴

Bu değerlendirmenin akabinde Zemahşerî, bu ayetten râşit halifelerin durumu (meşruiyeti) konusunda bir delil çıkıp çıkmayacağı sorusunu sormakta ve “Evet, burada buna dair olabilecek en açık, en net delil vardır; zira iman ve salih amel sahibi olup egemen kılınanlar onlardan başkası değildir.” demektedir.²⁵

Burada dikkat edileceği üzere âyetin râşit halifelerle irtibatlandırılması, Zemahşerî'nin yaptığı ilk yorumun devamı niteliğindedir. Zira Zemahşerî ayeti, sahabenin Mekke'de ve Medine'nin ilk yıllarında yaşamış olduğu korku ve tedirginlik ikliminin ardından gelen zafer ve egemenlik ile ilişkilendirmiştir ki bu durum tabii olarak râşit halifeler dönemini ve bu dönemde yapılan fütuhâtı içine almaktadır. Bu nedenle Zemahşerî'nin yorumu salt mezhep kaygısı ile yapılmış bir değerlendirme olmaktan ziyade, tarihsel gerçekliğe dayalı bir değerlendirme izlenimini vermektedir. İşte bu noktada Tabersî'nin Zemahşerî metnine yaptığı müdahale dikkate değerdir. Çünkü hemen her ayette *el-Keşşâf* taki paragrafı özetleyen Tabersî, bu ayetin tefsirinde aynı tutumu sürdürmemektedir. Şîî reflekslerle hareket eden Tabersî, bu ayeti râşit halifelerin durumu ile ilişkilendiren yorumu değil, Mehdi ile ilişkilendiren yorumu tercih etmektedir. Bu durumda önce Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* taki paragrafını özetleyip akabinde râşit halifelerden söz edilen kısmı kaldırmak ve onun yerine ayeti Mehdi ile ilişkilendiren bir yorum eklemek, metnin kendi içerisinde tutarsız olmasını sağlayacaktı. Bu nedenle Tabersî, *Cevâmi 'u'l-Câmi'* tefsiri boyunca tutarlı olarak sürdürdüğü *el-Keşşâf* özetleme tarzını burada terk etmekte ve onun yerine genel geçer ifadeler kullanıp tıpkı İsrailoğullarına zorluğun ardından zafer bahşedildiği gibi Müslümanlara da aynı zaferin verileceğini ifade etmekte yetinmektedir. Akabinde ise Tabersî'nin ayeti Mehdi ile ilişkilendirme biçimi şöyledir:

Ali b. el-Hüseyn Aleyhimesselem'in şöyle dediği rivayet edilir: Allah'a yemin olsun ki bu ayette sözü edilenler, bizim Şîası olduğumuz Ehl-i Beyt'tir, Allah bunu onlara bizden biri eliyle yapacaktır ki o, bu ümmetin Mehdisidir. O, Allah'ın Resulü'nün kendisi hakkında şöyle dediği kimsedir: Dünya hayatının son bir günü dahi kalacak olsa, Allah o günü, benim soyumdan gelen, ismi ve künyesi benimle aynı olan ve yeryüzü nasıl zulüm ve haksızlıkla doldurulduysa aynı şekilde onu adaletle dolduracak olan kişi gelinceye kadar uzatır.²⁶

24 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/96-98.

25 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/98.

26 Tabersî, *Cevâmi 'u'l-Câmi'*, 4/96

Bu husustaki diğer bir örnek Şîi tefsir geleneğinde sık sık ele alınan ve mezhebin alametifarikasını oluşturan el-Mâide 5/3 âyetidir. âyetin metni ve mealî şöyledir:

حَرَمْتُ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخَنزِيرِ وَمَا أُهْلَ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ وَالْمُنْخَنِقَةَ وَالْمَوْقُوذَةَ
وَالْمُتْرِدِيَةَ وَالنَّطِيحَةَ وَمَا أَكَلَ السَّبْعُ إِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ وَمَا ذُبِحَ عَلَى النَّصَبِ وَإِنْ اسْتَيْسَسُوا
بِالْأَزْلَامِ ذَلِكَ فَمَنْ يَمَسُّ يَوْمَ ذَلِكَ فَمَنْ كَفَرُوا مِنْ دِينِكُمْ فَلَا تَحْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِ الْيَوْمَ
أَكَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيْتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا فَمَنِ اضْطُرَّ فِي
مَخْصَصَةٍ غَيْرِ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

“Ölü, kan, domuz eti, kan, domuz eti, Allah’tan başkası adına kesilmiş, boğulmuş, vurularak öldürülmüş, yuvarlanıp ölmüş, boynuzlanarak öldürülmüş hayvanlarla -henüz canı çıkmadan yetişip kestiklerinizin dışında- yırtıcıların yediği hayvanlar, dikili taşlar önünde (sunaklarda) boğazlanmış hayvanlar ve fal oklarıyla paylaşmanız size haram kılındı. Çünkü bunlar doğru yoldan sapmaktır. Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslâm’ı beğendim. Kim açlıktan bunalıp çaresiz kalırsa, günah sınırına varmaksızın yiyebilir. Şüphesiz ki Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir. Çünkü Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.”

Zemahşerî âyette yer alan “bugün” ifadesinin belirli bir günü değil, geçmiş ve gelecek ile ilgili zaman zarfı içindeki en yakın zaman dilimlerini ifade ettiğini söyler. “Dün genç idin bugün saç baş ağarmış birisin” denildiği zaman da “dün” ile önceki gün “bugün” ile de içinde bulunduğumuz günün kastedilmediğini örnek olarak zikreder. Bu değerlendirmelerin akabinde Zemahşerî “bugün”le kastedilen günün, veda haccının yapıldığı arefe günü olduğunu söyleyenlerin görüşünden bahseder. Zemahşerî’ye göre âyetin devamında yer alan “inkârcı nankörler dininizden ümit kesmişlerdir” ifadesinden hem kafirlerin âyetin öncesinde bahsedilen haramları helal saymaktan ümit kesmeleri, hem de “dininize karşı zafer elde etmek”ten ümit kesmeleri şeklinde anlaşılabilir. Her iki yorum sonuç olarak âyetin sonrasında yer alan “bugün dininizi kemale erdirdim” ifadesi ile irtibatlıdır. Söz konusu ifade hem “düşmanlarınızı ben dize getirdim, gücünüzü onların üzerine çıkardım” şeklinde hem de “Mekke’nin fethini nasip etmek, cahiliye dönemi emarelerini ve hac ritüellerini ortadan kaldırmak, Beytullah’ın çıplak tavaf edilmesinin yasaklanması gibi lütuflarla dininizi tamama erdirdim” şeklinde anlaşılabilir.²⁷

Dikkat edileceği üzere âyetin cahiliye dönemi helal ve haramlarıyla ilişkilendirilmesi, Zemahşerî’nin âyetin bütünü üzerinden yaptığı yorum

27 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/565-569.

niteliğindedir. Nitekim Zemahşerî'nin yorumu, tarihsel gerçekliğe dayalı bir değerlendirme izlenimini vermektedir. Bu noktada Tabersî'nin Zemahşerî metnine yaptığı müdahale dikkate değerdir. Çünkü hemen hemen âyetin tamamında *el-Keşşâf*'taki paragrafı özetleyen Tabersî, âyetin “وَأَنَّمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي” kısmını şîi reflekslerle hareket ederek yorumlar. Tabersî, ayette yer alan söz konusu ifadeleri Hz. Ali'nin velayeti ile ilişkilendiren bir yorum eklemek suretiyle, metnin kendi içerisinde tutarsız olmasını sağlamaktadır. Ayrıca Tabersî ayeti Hz. Ali'nin velayeti ile irtibatlandırdıktan sonra, veda haccına ve Gadîr-i Hum olayına da atıf yapar ve söz konusu farzın Kur'ân'da inzal edilen son farz olduğunu da zikreder.²⁸

Tabersî tarafından *el-Keşşâf*'ın tefsirinin şîileştirildiği iddiasına yönelik başvurulacak bir başka örnek el-Mâide 5/67'dir:

يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ

“Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan onun verdiği peygamberlik görevini yerine getirmemiş olursun. Allah seni insanlardan korur. Şüphesiz Allah, kafirler topluluğunu hidayete erdirmeyecektir.”

Zemahşerî'ye göre âyetin muhatabı Hz. Peygamber'dir. Hz. Peygamber kendisine inzal edilen vahyi başka bir kimsenin desteğini beklemeden ve tebliğ esnasında kendisine herhangi bir kötülük yapılması endişesi taşımadan insanlara iletmekle mükelleftir. Nitekim âyetin akabinde Allah peygamberine, onu düşmanlarından koruma garantisi vermektedir. Peygamberlerin yükümlülüklerinin zorluklarından da bahseden Zemahşerî âyetin Uhud gününden sonra inzal edildiği rivayetini de nakleder.²⁹

Zemahşerî'nin âyeti genel olarak Hz. Peygamber ve onun Allah'ın mesajını herhangi bir ayırım yapmadan iletmesi hususundaki tutumu ile irtibatlandırılması dikkat çekmektedir. Bu noktada Tabersî âyetin tefsirine Hz. Peygamber'in Hz. Ali'nin velayetini insanlara iletmesi hususunda gereğini yapmasından sorumlu olduğunu anlatan bir rivayetle başlar. Ayrıca âyeti Gadîr-i Hum olayında Hz. Peygamber'in söylediği “Ben kimin mevlası isem, işte bu Ali de onun mevlasıdır”³⁰ ifadeleri ile ilişkilendirerek Şîi düşüncenin temellendirilmesi için kullanmıştır.³¹ Akabinde Tabersî, Zemahşerî'nin *el-*

28 Tabersî, *Cevâmi 'u'l-Câmi'*, 2/11.

29 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/666-668.

30 Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, nşr. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 2/262

31 Tabersî, *Cevâmi 'u'l-Câmi'*, 2/54.

Keşşâf eserinde yer verdiği “risâlet” kelimesinin çoğul olarak kıraat edilmesi ve Hz. Enes’ten nakledilen “Hz. Peygamber’in Allah tarafından korunması”³² rivayetiyle âyetin tefsirini tamamlar.

Bu hususta başvurulacak bir diğer örnek el-Ahzâb 33/23’tür. Âyetin metni ve meali şöyledir:

مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَن قَضَىٰ نَجْبَهُ وَمِنْهُمْ مَن يَنْتَظِرُ
وَمَا بَدَلُوا تَبْدِيلًا

“Müminlerden bazı kimseler Allah’a verdikleri sözü yerine getirdiler, kimileri onun yolunda can verdiler, kimileri de ecellerini bekliyorlar; Verdikleri sözü asla değiştirmemişlerdir.”

Zemahşerîye göre âyette bahsi geçen “müminler” Osman b. Affan, Sa’îd b. Zeyd, Hamza b. Abdilmüttalib, Mus’ab b. ‘Umeyr ve diğer bazı sahabilerdi. Onlar Hz. Peygamber’le bir savaşa katılacakları takdirde sebat gösterip, şehit oluncaya kadar savaşıacaklarını vadedmişlerdi. Nitekim Hz. Hamza ve Hz. Mus’ab bu uğurda canlarını vermişken, Hz. Osman ve Hz. Talha ise can vermeyi beklemekteydiler. Ayrıca Hz. Peygamber’in “yeryüzünde dolaşan bir şehide bakmak isteyen, Talha’ya baksın”³³ sözü de Zemahşerî tarafından tefsirinde nakledilir.³⁴ İç savaşlarda (fitne, bagy, kıtâlül’l-müslimîn) öldürülen kişilerin durumu hem dünyevî hükümler (cenaze, yıkama, miras vb.) hem de uhrevî hüküm (Allah katında şehitlik) bakımından ihtilafıdır. Hanefiler adil otoriteye haksız yere isyan edenlere karşı yapılan savaşta; meşru tarafta çarpışırken öldürülenleri şehit saymışlardır. Ayrıca Hanefiler, adalet ehlinde olup ölenleri müşriklerle yapılan savaşta şehit düşenler gibi, yıkanmadan namazları kılınarak defnedilmesine hükmetmişlerdir. Karşı tarafta yer alanların durumu ise asıl tartışma konusudur. İsyancı grubun ölüleri hakkında, Hanefiler yıkanmadan ve namazı kılınmadan defnedileceği görüşündedirler. Bu görüşleri de Hz. Ali’nin Nehrevan Savaşında (38/658) ölen isyancıları bu şekilde defnettğine dayandırmışlardır. Şâfiler, adalet ehline isyan etmiş kişinin yıkanacağı ve namazının kılınacağı görüşündedirler.³⁵

32 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/668.

33 Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî es-Sülemî, *Sünenü’t-Tirmizî*, thk. Şuayb el-Arnaût, (Beyrût: Dâru’r-risâleti’l-âlemiyye,y.y.), “Deavât”, 81. (No. 4072).

34 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 7/36.

35 İslam fıkında iç savaşlarda veya Müslümanlar arasında parçalanma ve düşmanlığa yol açmaya sebep olan savaşlarda öldürülen kişilerin durumları tartışma konusu olmuştur. Örneğin Hz. Ali’ye karşı isyan eden Harici gruplar, Cemal Savaşı (36/656) veya Hz. Muaviye ile yaşanan Siffin Savaşı (37/657) zikredilebilir. Nitekim birçok sorunun ve çözümleme biçiminin kaynağı olan söz konusu savaşlarla ilgili fukaha Hz. Ali’yi meşru iktidarın temsilcisi olarak görmüş ve onun iktidarına karşı çıkanların haksız bir kalkışma içerisinde olduklarını varsaymıştır. İslam hukuku literatüründe, Hz.

Tabersî ise söz konusu âyeti yorumlarken, doğrudan Hz. Hamza'dan ve isim vermeden onunla birlikte şehit olanlardan bahseder. Ancak âyetin son kısmında yer alan “verdikleri sözlerini değiştirmeyenler” ile kastedilenin ise Hz. Ali olduğunu, yine Hz. Ali'den nakledilen bir rivayetle teyit eder. Hz. Ali söz konusu rivayette, ayetin kendileri hakkında inzal edildiğini, kendisinin de ayette verilen söz gereği şehadeti beklediğini açıklar.³⁶

es-Şâffât 51/24'ün tefsiri de bu hususta örnek olarak değerlendirilebilir. Âyetin metni ve meali şöyledir:

وَقَفَّوْهُمُ إِنِّهْمُ مَسْؤُولُونَ

“Onları durdurun. Çünkü onlar sorguya çekileceklerdir.”

Zemahşerî bir önceki âyetlerin tefsirini yaptığı halde, bu âyetle ilgili bir bilgi ve yorum yapmamıştır. Tabersî ise âyette yer alan kimselerin, neden sorumlu tutulacaklarını tartışmaya açar ve bu sorumluluklar içerisinde Ali b. Ebi Talib'in velayeti olduğunu gösteren bir rivayeti Ebu Sa'îd el-Hudrî ve Sa'îd b. Cübeyr'den nakleder.³⁷

Tabersî, bazen Zemahşerî'nin Şîî bir yoruma kapı açması durumunda bile “ikna olmayıp” daha sert bir tutum sergileyebilir. Bu hususta el-Mâide 5/55'in tefsiri örnek olarak zikredilebilir. Âyetin metni ve meali şöyledir:

إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ

“Sizin veliniz ancak Allah'tır, Resûlüdür, iman edenlerdir; onlar ki Allah'ın emirlerine boyun eğerek namazı kılar, zekâtı verirler.”

Zemahşerî söz konusu âyeti tefsir ederken, siyakında yer alan âyetlere dikkat çeker. Ona göre bir önceki âyetlerde düşmanlığı gerekli olanlara karşı dostluk duygularıyla hareket etmenin yasaklanmasından hemen sonra bu âyette,

---

Ali ve onunla birlikte hareket edenler "ehlu'l-adl" buna karşılık ona isyan edenler "ehlu'l-bağy" olarak isimlendirilmiştir. Hanefî fakihleri adil otoriteye haksız yere isyan edenlere karşı yapılan savaşta; meşru tarafta çarpışırken öldürülenleri şehit saymışlardır. Ayrıca Hanefiler, adalet ehlinde olup ölenleri müşriklerle yapılan savaşta şehit düşenler gibi, yıkanmadan namazları kılınarak defnedilmesine hükmetmişlerdir. Karşı tarafta yer alanların durumu ise asıl tartışma konusudur. İsyancı grubun ölüleri hakkında, Hanefiler yıkanmadan ve namazı kılınmadan defnedileceği görüşündedirler. Bu görüşleri de Hz. Ali'nin Nehrevan Savaşında (38/658) ölen isyancıları bu şekilde defnettiğine dayandırmışlardır. Şâfiler, adalet ehline isyan etmiş kişinin yıkanacağı ve namazının kılınacağı görüşündedirler. Daha geniş bilgi için bk. Birsin, Mehmet. “Hakikate Tanıklık Bağlamında Şehitlik Kavramı ve İslam Fıkhdaki Yeri”. EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler- 15/46 (2011), 101-122.

36 Tabersî, *Cevâmi 'u'l-Câmi'*, 4/312.

37 Tabersî, *Cevâmi 'u'l-Câmi'* 4/418;

“Sizin veliniz sadece Allah ve Resülü ile o müminlerdir ki...” buyrulmak suretiyle, veli edinilmesi gerekli olan kişiler zikredilmiştir. Daha sonra Zemahşerî âyette yer alan *veli* kelimesinin çoğul olarak *evliyâ* şeklinde kullanılması gerekip gerekmediğini tartışmaya açar. Bu husustaki tartışmalardan sonra müfessir, âyetin Hz. Ali hakkında nazil olmuş olduğunu ve onun namaz esnasında bir dilenciye parmağındaki yüzüğü verdiğini aktarır. Ayrıca lafzın ayette çoğul sıygası ile yer almış olmasına rağmen neden Hz. Ali için tekil olarak inzal edildiği sorusuna Zemahşerî şöyle cevap vermektedir; Sebep her ne kadar tek bir kişi olsa da tüm insanların onun gibi davranmalarını özendirmek, onun sevabı gibi onların da sevap kazanmalarına dikkat çekmek istendiği için lafız çoğul sıygasıyla kullanılmıştır.³⁸

Tabersî ise âyetin tefsirine doğrudan Hz. Ali hakkında inzal edildiğine dair rivayeti naklederek başlar.³⁹ Söz konusu rivayetin daha uzun bir versiyonunun *Mecme' u'l-beyân*'da rivayet edildiğini de ekler. Hz. Peygamber'in “bana ehlimden Ali kardeşimi vezir kıl...” duası üzerine âyetin inzal edildiği rivayette aktarılmaktadır. Tabersî daha sonra Zemahşerî'nin âyetin çoğul sıygasıyla ilgili tartışmasını kısaca özetledikten sonra dilde tekil hakkında tazim için çoğul sıygasının kullanılmasının meşhur olduğunu söyler. Âyette asıl olanın nas ile Hz. Ali'nin imametinin sabit olması olduğunu söyler.⁴⁰

Tabersî *el-Keşşâf*'a müdahale ederken bunu bazan fark edilmesi zor bir incelikte yapar. Bu örneklerden en önemlisini el-Bakara 2/124'ün tefsirindeki satır aralarında görmek mümkündür. el-Bakara 2/124'ün metni ve meali şöyledir:

وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنْالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ

“Vaktiyle rabbi İbrâhim'i bazı sözlerle sınavıp da İbrâhim onları eksiksiz yerine getirince, “Ben seni insanlara önder yapacağım” buyurmuştu. İbrâhim, “soyumdan da” deyince rabbi, “Vaadim zalimleri kapsamaz” buyurdu.”

Zemahşerî âyette yer alan “*bi-kelimâtin*/birtakım kelimeler” ifadesini, Allah Teâlâ'nın zikrettiği liderlik, Beytullah'ın temizliği, duvarlarının inşası veya yükseltilmesi, Allah'a teslimiyet gibi yorumlamaktadır. Ayrıca söz konusu kelimelerden kastedilen, Hz. İbrahim'e atfedilen on adet sünnet olup, beşi başla, beşi ise bedenle ilgilidir. Yine Zemahşerî Allah'ın İbrahim'i İslam ahkâmının

38 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/649.

39 Tabersî, *Cevâmi' u'l-Câmi'*, 2/47.

40 Tabersî, *Cevâmi' u'l-Câmi'*, 2/48.

otuz hükmüyle imtihan ettiğini, söz konusu hükümlerden onunun et-Tevbe, onunun el-Azâb ve onunun da el-Mü'minûn surelerinde yer aldığını ifade etmiştir. Âyette bahsi geçen kelimelerin, tavaf, sa'y, şeytan taşlama, ihrâm ve Arafat'ta bulunma gibi hac menâsiki olduğu müfessir tarafından farklı bir görüş olarak da nakledilir.⁴¹

Zemahşeri'nin âyeti genel olarak Hz. İbrahim'le irtibatlandırması, Tabersî tarafından da dikkatlice takip edilmiş, fakat son bir görüş olarak söz konusu kelimelerin Hz. Muhammed ve Ehl-i beyt'in isimleri olduğu Ca'fer es-Sadık'a atfedilen bir rivayetle desteklenmiştir.⁴² Tabersî her ne kadar bu görüşü "قَالَ لَا يَنْأَلُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ" kalıbı ile nakletmiş olsa da, âyetin akabinde yer alan ifadelerini tefsir ederken, söz konusu ifadelerin imamların ismet sıfatına delalet ettiğini, çünkü masum olmayanların hem kendilerine hem de başkalarına zulmedeceğini savunur.

Tabersî'nin *el-Keşşâf* metnine müdahalesini el-Gâşiye 88/3'ün tefsirinde de görmek mümkündür. Âyetin metni ve mealî şöyledir:

عَامِلَةٌ نَاصِبَةٌ

"Çalışmış, (boşa) yorulmuşlardır."

Zemahşeri el-Gâşiye 88/3'ün tefsir ederken "çalışıp, yorulanların" kim olduğunu tartışmaya açar. Anlam müfessir tarafından "dünyada pis işler yapıp, bunları yaparken zevk alanlar ve artık ahirette bunların yorgunluğuna duçar olmuş olanlar" şeklinde takdir edilmektedir. Ayrıca Zemahşeri "ahirette faydasını göremeyeceği birtakım amellerle uğraşıp, yorulmuş olanların" da âyetin kapsamına girdiğini nakleder. Bu hususta Sa'îd b. Cübeyr'den âyetin ihtiva edebileceği kişiler arasında manastırlarda yaşayan keşişlerin de olabileceğini nakleder.⁴³

Tabersî Zemahşeri'nin *el-Keşşâf*'taki görüşleri özetledikten sonra, bir rivayet daha ekler. Söz konusu rivayette "çok çalışıp çabalamış olsalar bile *imamlara* düşman olan her kesin" bu âyetin kapsamına girdiği Ca'fer es-Sadık'tan aktarılır.⁴⁴

Tabersî'nin *el-Keşşâf* metnine müdahalesinin başka bir örneği ise el-Beyyine 98/7'dir. Söz konusu âyetin metni ve mealî şöyledir:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَٰئِكَ هُمْ خَيْرُ الْبَرِيَّةِ

41 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 1/343.

42 Tabersî, *Cevâmi 'u'l-Câmi'*, 1/113.

43 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 9/561-562.

44 Tabersî, *Cevâmi 'u'l-Câmi'*, 6/195.

“Şüphesiz, iman edip, salih ameller işleyenler var ya; işte onlar yaratılanların en hayırlıdır.”

Zemahşerî âyetin tefsirinde ağırlıklı olarak “beriyye” ifadesinin kıraat farklılıklarına odaklanmıştır. Zemahşerî’ye göre kelime İmam Nâfi’ (öl.169/785) tarafından hemze ile “*el-berîe*” şeklinde okunurken, diğerleri tarafından lafzın hafifletilmiş şekliyle, hemzesiz olarak okunmuştur. Yine “خَيْرٌ” kelimesi “ceyyid” ve “tayyib” lafızlarının çoğulu olan “ciyâd” ve tıyâb” örneklerinde olduğu gibi “hiyâru’l-beriyyeti” şeklinde de okunmuştur.⁴⁵ Tabersî ise söz konusu bilgilerin özet halini zikrettikten sonra, Abdullah İbn Abbas’tan âyetin “Hz. Ali ve Ehl-i Beyt” hakkında nazil olduğunu nakleder.⁴⁶

Zemahşerî ile Tabersî arasında farklılık arz eden bir diğer husus el-Bakara 2/180’de tartışılan miras meselesidir. Söz konusu âyetin metni ve mealî şöyledir:

كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدُكُمْ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةَ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ
بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ

“Sizden birinize ölüm gelip çattığı zaman, eğer geride bir hayır (mal) bırakmışsa, anaya, babaya ve yakın akrabaya meşru bir tarzda vasiyette bulunması -Allah’a karşı gelmekten sakınanlar üzerinde bir hak olarak- size farz kılındı.”

Zemahşerî’ye göre mirasçı lehine vasiyette bulunmak İslam’ın ilk yıllarında mevcutken, bilahare miras paylaşımını düzenleyen âyetler ve “Allah her hak sahibine hakkını vermiştir, artık varis olana vasiyetle mal bırakmak yoktur”⁴⁷ hadisi mirasın nasıl paylaşılacağını belirlemiştir. Ayrıca ümmetin kabullenip benimsemiş olmasıyla Hz. Peygamber’den âhâd tarikile nakledilen yukarıdaki rivayet mütevatir bir konuma ulaşmıştır. Zira Zemahşerî’ye göre bu ümmet ancak rivayeti sahih olan bir hücceti kabullenip benimser. Müfessir ayrıca âyetin neshedilmediği ve mirasçı için vasiyet ve mirasın cemedilebilir olduğu görüşünü de nakleder.⁴⁸

Tabersî ise söz konusu âyetin “...varis olana vasiyetle mal bırakmak yoktur” hadisiyle neshedildiği görüşünün caiz olamayacağını söyler. Çünkü İmâmiyye mezhebine göre haber-i vâhidle Kur’an neshedilmez. Ayrıca bu hususta Muhammed el-Bâkîr’a “varise vasiyetle mal bırakmak caiz midir?”

45 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 9/648.

46 Tabersî, *Cevâmi’u’l-Câmi’*, 6/242.

47 Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi’ es-San’ânî el-Himyerî, el-Musannef, thk. Merkezu’l-buhûs ve tekniyetu’l-ma’lûmât, (Beyrut, Dâru’t-tâ’sîl, 1437/2013), 8/253.

48 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/419.

şeklinde sorulan bir soruya, onun “evet” cevabını verip söz konusu âyeti okuduğunu da nakleder.⁴⁹

Yukarıdaki örneklerin dışında, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ında her surenin faziletine ilişkin naklettiği rivayetlerin benzerlerini, Tabersî de *Cevâmi' u'l-Câm'i* isimli eseri telif ederken Şiî İmamlardan nakleder. Örneğin Sâd, el-Hâkka, Lokmân, el-Meâric, el-Müddeşşir, el-İnsân sûrelerinin tefsirinde Muhammed el-Bâkır'dan, Fussilet, el-Câşiye, el-Kıyâme, el-Mürselât, en-Nebe, en-Nâziât, el-Mutaffifîn, el-İnfîtâr, Abese, el-Ahkâf, et-Tîn, el-Alak sûrelerinin tefsirinde ise Ca'fer es-Sâdik'tan rivayetler aktarır. Ayrıca âyetlerin tefsirinde benzer görüşlerle alakalı rivayetlerin İmamî kaynaklardan nakledilmesi de yukarıdaki iddiaları destekler mahiyettedir. Nitekim Tabersî el-Fâtîha Sûresinin tefsirinde “Rahmân” ve “Rahim” sıfatlarını açıklarken Ca'fer es-Sâdik'tan,⁵⁰ “ihdinâ” ifadesini tefsir ederken Hz. Ali'den ve yine Ca'fer es-Sâdik'tan⁵¹ rivayetler aktarır. Yine es-Şâffât 37/147-148 âyetinin tefsirinde Zemahşerî'nin naklettiği, âyetteki ifadelerin farklı bir okunuşuna vurgu yapan kıraat farklılığını,⁵² Tabersî Ca'fer es-Sâdik'tan âyetin farklı bir yönüne vurgu yapan kıraat farklılığı olarak yorum nakleder.⁵³ Tabersî ayrıca el-İnşirâh Sûresinin tefsirinde, söz konusu surenin eđ-Duhâ Sûresiyle tek bir sure olduğu görüşünü, imamlardan nakledilen bir rivayetle destekler. Aynı hususun el-Fîl Sûresi ve Kureyş Sûreleri arasında da geçerli olduğunu zikreder.⁵⁴ Hatta Kureyş Sûresinin el-Fîl Sûresiyle aynı sure olduğu hususunda Amr b. Meymûn el-Evdî'den (öl. 74/693) bir rivayet nakleder. Akşam namazını Ömer b. el-Hattâb'ın arkasında kılan Amr b. Meymûn, Ömer b. el-Hattâb'ın ilk rekâtta Tîn Sûresini, ikinci rekâtta ise el-Fîl ve Kureyş surelerini” okuduğunu aktarır.⁵⁵ Rivayetin dikkat çekici noktası Hz. Ömer'in söz konusu iki sureyi tek sure olarak okumasıdır.

Yukarıda yer verdiğimiz örneklerde *Cevâmi' u'l-câmi'*de *el-Keşşâf*'ın yer yer özetlenip yer yer dönüştürüldüğü, özellikle Mu'tezilî-Şiî geriliminin belirginleştiği başlıklarda (Hz. Ali'nin velayeti, imamet, Mehdilik, Ehl-i beyt vurguları) metne müdahalelerin yoğunlaştığı gözlenmektedir. en-Nûr 24/55'in râşid halifeler bağlamından Mehdi yorumuna kaydırılması, el-Mâide 5/3 ve 5/67 ayetlerinin yorumunun Gadîr-i Hum ve velayet ekseninde yeniden inşa edilmesi, el-Ahżâb 33/23 ve es-Şâffât 37/24 gibi ayetlerin tefsirinde velayet temasının

49 Tabersî, *Cevâmi' u'l-Câmi'*, 1/151-152.

50 Tabersî, *Cevâmi' u'l-Câmi'*, 1/10.

51 Tabersî, *Cevâmi' u'l-Câmi'*, 1/15.

52 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 7/363.

53 Tabersî, *Cevâmi' u'l-Câmi'*, 4/453.

54 Tabersî, *Cevâmi' u'l-Câmi'*, 6/224.

55 Tabersî, *Cevâmi' u'l-Câmi'*, 6/263.

özellikle ön plana çıkarılması *el-Keşşâf*'ın Şîi tefsir literatüründe yeniden üretiminin göstergesidir. Bu itibarla *el-Keşşâf*'ın Şîi havzada belirgin bir kabul gördüğü, ancak *Cevâmi' u'l-câmi'* gibi metinler üzerinden özellikle imamet/velâyet merkezli kelâmî başlıklarda seçici müdahalelerle yeniden inşa edilerek tedavüle sokulduğu sonucu çıkmaktadır.

Sonuç

Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı, bir tefsir klasiği olmanın ötesinde, telif edildikten sonraki bütün tefsir literatürünü etkilemiş bir metin olma özelliği taşımaktadır. Fakat bu süreçte *el-Keşşâf* metni kendisi de bazı dönüşümler yaşamıştır. Nitekim hem Beyzâvî'nin (öl. 685/1286) *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vil'i* hem de Nesefî'nin (öl. 710/1310) *Medârikü't-tenzîl'i* bir bakıma *el-Keşşâf*'ı da dönüştürmüştür. Bizim çalışmamız bu etkinin izlerini hicri 6. yüzyılda Tabersî tarafından telif edilen *Cevâmi' u'l-câmi'* isimli eser üzerinden takip ederek, *el-Keşşâf*'ın tefsir geleneğindeki ilk kritik dönüşümünü incelemektedir. Daha önce Tabersî'nin *Cevâmi' u'l-Câmi'* isimli tefsirinin mukaddimesinde yer verdiği ifadeler müfessirin ilk tefsiri olan *Mecme' u'l-beyân*'ı tamamlayana kadar *el-Keşşâf*'ı görmediğini göstermektedir. *el-Keşşâf*'a rastladıktan sonra ona duyduğu hayranlık sebebiyle tefsiri özetlemeye karar vermesi ve eseri *el-Kâfu's-Şâf* ismiyle özetlemesi ise Zemahşerî'nin ve dolayısıyla *el-Keşşâf*'ın müfessir üzerindeki etkisine delalet eder. Fakat söz konusu eser günümüze ulaşmadığı için Tabersî'nin *el-Keşşâf*'ı “şiiileştirmeye” *el-Kâfu's-Şâf*'tan mı başladığı hususunda tam emin değiliz. Buna mukabil *Cevâmi' u'l-câmi'* tefsirindeki pasajlar müfessirin hem *el-Keşşâf*'tan bazı alıntılar yaptığı hem de üslup ve cümle yapısı bakımından Zemahşerî'yi özetlediği izlenimini vermektedir. Unutulmaması gereken diğer bir husus ise, *Cevâmi' u'l-câmi'* isimli eser sadece *el-Keşşâf*'ın özeti değil aynı zamanda *Mecme' u'l-beyân* tefsirinin de özeti ve mezkûr eser Şîi paradigma içerisinde üretilmiş olup, kendisinde Şîi bakış açısını yansıtan görüşlerin bulunmasıdır. Şîi görüşlerin yer yer *Cevâmi' u'l-câmi'* isimli eserde yer alması da Tabersî'nin Şîi mezhebine mensup bir müfessir olmasına dayanmaktadır. Nitekim yukarıda yer verilen örneklerden görüleceği gibi bazı ideolojik durumlarda *Cevâmi' u'l-câmi'* isimli çalışma *el-Keşşâf* metni üzerinde önemli bir değişikliğe yol açarak onu *şiiileştirmektedir*. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus da yukarıda yer verilen örnekler *Cevâmi' u'l-câmi'* metninin tamamını ihtiva etmemekte olup, yer yer metin içerisine serpiştirilmiştir. Şîa-İmâmîyye mezhebinin temel teolojik paradigması göz önünde bulundurulduğunda mezkûr örnekler ağırlıklı olarak Hz. Ali'nin velayeti, imamî teolojinin alt alanlarına ve Ehl-i beyt konularına

tekabül etmektedir. *Cevâmi' u'l-câmi'* de *el-Keşşâf*'ın yer yer özetlenip yer yer dönüştürüldüğü, özellikle Mu'tezilî-Şîî geriliminin belirginleştiiği noktalarda metne müdahalelerin yoğunlaştığı da dikkatlerden kaçmaması gereken bir husustur. Bu husus da bize *el-Keşşâf*'ın daha çok kelimâ açıdan *şîîleştirildiğini* göstermektedir. Bu çerçevede yukarıda zikredilen örnekler *Cevâmi' u'l-câmi'* metninin değerini azaltmayı değil, onun farklı bir kültür içerisinde yetişen bir müfessir tarafından telif edildiğini, söz konusu müfessirin kendi kültürü dışında yetişen bir müfessire duyduğu saygısını göstermektedir.

Kaynakça | References

- Ahmed b. Hanbel, Muhammed eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. nşr. Şuayb el-Arnaût. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Alevî, Hüseyin Mehr. *el-Medhal ilâ târihi't-tefsîr ve'l-müfessirîn*. Kum: Merkezu'l-Mustafâ el-'Alemî, 1435.
- Birsin, Mehmet. "Hakikate Tanıklık Bağlamında Şehitlik Kavramı ve İslam Fıkıhındaki Yeri". *EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler-* 15/46 (2011), 101-122.
- Boyalık, Mehmet Taha. *el-Keşşâf Literatürü: Zemaşerî'nin Tefsir Klasığının Etki Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019.
- Ebüssuûd Efendi, Muhammed. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*. thk. Abdulkâdir Ahmed 'Atâ. 5 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Riyâdi'l-hadîse, ts.
- el-Emîn, İhsân. *et-Tefsîr bi'l-me'sûr ve tatavvuruhu 'inde'l-İmâmiyyeti's-Şî'a*. Beyrût: Dâru'l-Hâdî, 2000.
- Hânsârî, Muhammed Bâkır. *Ravzâtü'l-cennât fî ahvâli'l-'ulemâ ve's-sâdât*, nşr, Esedullah İsmâiliyyân. 8 Cilt. Kum: Mektebetü İsmâiliyyân, ts.
- İbn Şehrâşûb, Ebû Cafer Reşîdüddîn Muhammed b. Alî. *Me'âlimü'l-'ulemâ*, nşr. M. Sâdık Âl-i Bahrülulûm. Beyrût: Dâru'l-Edvâi, ts.
- İbn Şehrâşûb, Ebû Cafer Reşîdüddîn Muhammed b. Alî. *Müteşâbihü'l-Kur'ân ve Muhtelifüh*. thk: Hâmid Câbir Habîb el-Mümin. 5 Cilt. Beyrût: Müessesetü'l-Ârif, 1429/2008.
- İsbahânî, Mirza Abdullah Efendî. *Riyâdu'l-'ulemâ ve hiyâdu'l-fudalâ*. thk. Seyyid Ahmed Hüseyinî. 7 Cilt. İnan: Kum, 1403.
- Kaya, Mesut. *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf Şerh ve Haşiyeleri Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Lane, Andrew J. *A Traditional Mu'tazilite Qur'ân Commentary: The Kashshâf of Jâr Allâh al-Zamakhsharî (d. 538/1144)*. Leiden; Boston: Brill, 2006.
- Marife, Muhammed Hâdî. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn fî Sevbihi'l-kaşîb*. 2 Cilt. Meşhed: el-Câmiatü'r-Razaviyye li'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye, 1425.
- Öztürk, Mustafa, Mertoğlu, Suat. "Zemaşerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/235-238. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- Polat, Fethi Ahmet. *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Râzî, Ebü'l-Hasen Müntecebüddin Alî b. Ubeydullah b. Hasen el-Kummî. *Fihristü esâmî 'ulemâ 'i's-Şî'a ve musannifihim*. thk. Abdulazîz Tabâtabâi. Beyrût:

Dâru'l-Edvâi, 1986.

es-San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi'el-Himyerî. *el-Musannef*. Thk. Merkezu'l-buhûs ve tekniyetu'l-ma'lûmât. 10 Cilt. Beyrut: Dâru't-tâ'sîl, 1437/2013.

Tabersî, Ebû Ali Fazl b. Hasan b. Fazl. *Cevâmi'ul-Câmi'*. thk. Cevâdu's-Seyyid Kâzım el-Hakîm. 6 Cilt. Irak: el-'Atebetu'l-'Abbâsiyyetu'l-mukaddese, 2018.

Tabersî, Ebû Ali Fazl b. Hasan b. Fazl. *Î'lâmu'l-verâ bi a'lâmi'l-Hüdâ*. thk. Ali Ekber el-Ğaffârî. Beyrut: Dâru'l-marife, 1979.

Tabersî, Ebû Ali Fazl b. Hasan b. Fazl. *Mecme'u-l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'Ulûm li't-Tahkîk ve't-Tibâat ve'n-Neşr ve't-Tevzi', 2005.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî. *Sünenü't-Tirmizî*. Thk. Şuayb el-Arnaût. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'r-risâleti'l-'âlemiyye, ts.

Zemaşşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Ahmed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vil* (*Keşşâf Tefsiri*). ed. Murat Sülün, çev. Murat Sülün vd. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.

Zemaşşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Ahmed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vil*. thk. Mâhir Edîb Habbûş. 10 Cilt. İstanbul: Dâru'l-lübâb 1442/2021.